

РАЗШИРЯВАНЕ НА СЕМАНТИКАТА НА ПРИЛАГАТЕЛНОТО ИМЕ *ГРОЗЕН* В ГОВОРА НА с. ЕРКЕЧ, ПОМОРИЙСКО

Abstract: The article presents a unique lexical feature of the speech of the village Erkech, Pomorie region, which has not been made a property to the scientific community, although the Erkech archaic speech has been a constant object of attention by linguists for over a century. What distinguishes Erkech dialect from both literary language and other Bulgarian dialects, is that the semantic paradigm of the adjective „ugly“ is even richer because it is characterized by the presence of another meaning – „low-quality, hot, certif“ – for tobacco.

Keywords: dialect, unique lexical feature, semantic paradigm, adjective *ugly*

Етимологията на *грозен* се извежда от старинната праславянска дума *groza > стб. ГРОЗА (БЕР 2007: 283; Vasmer 1953: 309–310). В съвременния български книжовен език старобългарско съществително име ГРОЗА (със значение ‘ужас, трепет’) не се е съхранило, макар да се пази в редица славянски езици: срхр. *gròza* ‘страх’, словенски *gròza* ‘страх’, рус. *gròza* ‘буря, заплаха’, укр. *gròza*, чеш. *hrůza*, словаш. *hrôza* ‘ужас’, пол. *groza* и луж. *hroza* (Български етимологичен речник 2007: 283). То се открива единствено на диалектно равнище в изрази от типа *иде ми грозà*, но с ново значение – ‘съди ми се, види ми се грозно’ (Геров 1975: 248; БЕР 2007: 283). Далеч не е такава обаче съдбата на образуваното от него прилагателно име ГРОЗЪНЪ, което не само се пази в разглежданата езикова парадигма, но и значително е развило и обогатило семантиката си, което е и причина за високата фреквентност на неговите употреби.

В старобългарски език ГРОЗЪНЪ е със значение ‘всяващ голям страх, ужас; ужасен’, срв. *дажди заклинание мое. ѡ страшнѣмъ имени твоємъ. свѣрзѣаемоу грозноу вѣти. вождѹ зѣлоуемоу* СЕ 51 б 8 (СР 1999: 374); *ѡ вѣтии намъ ѣко не вѣти. въ грозное правдивое съшествие. стааго емоу дѣхъ. гю по* СЕ 606 2 (СР 1999: 374). Такава е семантиката на прилагателното и във всички останали славянски езици, напр.: срхр. *gròzan* ‘страшен’, словенски *gròzen* ‘страшен, ужасен’, рус. *gròznyj* ‘страшен’... (БЕР 2007: 283; Чукалов 1965: 190). В съвременния български книжовен език обаче, макар все още да се среща, значението ‘страшен, ужасен’ е изместено от по-нови значения на анализирания дума.

Според многотомния академичен *Речник на българския език* прилагателното име *грозен* е многозначно. На първо място, като най-често употребявано,

се поставя значението ‘който с външния си вид, изглед дразни естетическото чувство, предизвиква отвращение’ (напр.: *Лицето му беше невероятно грозно; разкривено, със силно извадени скули*. Г. Райчев, Избр. Съч. II, 180 (РБЕ 2006: 413–414)). Следват отнасящото се до звук, глас, плач и под. значение ‘който дразни слуха; неприятен’ (*И Еньо зави в нощта като куче и заплака със сух, грозен, безнадежден плач*. Е. Пелин, Съч. III, 161 (РБЕ 2006: 413–414)) и значението, отнасящо се до проява, постъпка и под.: ‘който е в рязко противоречие с изискванията на етиката и морала (*А какво пък, от друга страна, по-грозно и най-срамно на света да заборава някой своето отечество, своите братя съотечественици*. У, 1871, бр. 16, 252 (РБЕ 2006: 413–414)). Едва на четвърто място, и то маркирано като остаряло и книжно, се появява най-старото значение на прилагателното: ‘който всява страх, предизвиква ужас; страшен, ужасен, зловещ’ (*Шумата на околните гори изпращаше глух и зловещ шум, който тъмнината правеше още по-грозен*. Ив. Вазов, Съч. XXIII, 150 (РБЕ 2006: 413–414)), последвано от преносните значения ‘много мъчителен, тежък, трудно поносим’ (*Грозният спомен стоеше пред него – в паметта му се движеха образи на измъчени лица...* Д. Немиров, Др., 82 (РБЕ 2006: 413–414)) и ‘който се проявява в много висока степен (в отрицателен смисъл); извънредно силен, извънредно голям, изключителен (*В двора се разхождаха неколцина войскари, които дори в тоя грозен пек стояха запасани като за бой*. Й. Вълчев, СКН, 71 (РБЕ 2006: 413–414)).

В *Българския тълковен речник* прилагателното *грозен* е включено с три значения. Това се дължи на факта, че, макар нито един от посочените по-горе семантични варианти да не отсъства, те са представени по-обобщено с оглед на спецификата на речника. Прави впечатление обаче, че отново най-архаичното значение отстъпва на второ място (БТР 1976: 129).

Подобно развитие в семантиката на думата се наблюдава и в българските народни говори. В Архива на *Българския диалектен речник* са регистрирани голям брой употреби на прилагателното *грозен*, което е разпространено в цялата ни езикова територия. Освен това на диалектно равнище се откриват всички семантични варианти, дефинирани в книжовноезиковата норма. В диалектите *грозен* отново най-често означава ‘некрасив’ (срв. *грозен човек* – Видинско, Кулско, Белоградчишко; *грозен Стуйан* – Преславско; *Много е грозна па таа мома* – Плевенско; *гроз’ен ч’ъв’ек, ни зъв’иси куй’е му’ й грознута* – Старозагорско; *Грозну й’е, н’е й’е хубави’е* – Ксантийско; *Нашите си б’а’е грозни* – Съчанли, Гюмюрджинско и т.н. (Арх. БДР)) или ‘неприятен’ (напр.: *Какви’ думи му грозни надумам* Ихтиманско; *К’а им дума ени грозни думи* – Плевенско и т.н. (Арх. БДР)). Трябва да се подчертае обаче, че тук значението ‘страшен, лош’ е много по-равностойно от гледна точка на фреквентност на употреба и разпространеност, като в голяма част от езиковата територия прилагателното функционира с две значения (напр.: *Грозен човек* – Белоградчишко, Видинско; *грозна раптъ* – Преславско; *грознь й’ трескъ утресе* – Новопазарско; *Она п’еие грозни п’есни* – Софийско; *грозна йуначина* – Трънско;

Дойдѣхъ дѣ ти кажѣхъ берекѣтвѣрсѣин, дѣту ми извѣди нѣ л'ѣту при свѣ грѣзну зѣме – Съчанли, Гюмюрджинско и др. (Арх. БДР)). Макар и по-рядко, на диалектно равнище се среща и значението 'труднопоносим, прекомерен' (вж.: *Е ти, Марко, грозна пийаницо, / не виждаш ли, Марко, пийанице, / ке си венча либе за другото?* – Софийско; *Ох, скоро ли ще ме умори / грозна тази жалост* – Дряновско; *грѣзнѣ кѣртѣнѣ, брѣйно* – Троянско и др (Арх. БДР)).

В това отношение не прави изключение и един от най-старите български диалекти, запазил до днес редица праславянски и старобългарски черти, говорѣт на с. Еркеч, Поморийско. Макар в редица отношения да е изключително архаичен, той също не е съхранил старобългарското съществително **ГРОЗѦ**, но за сметка на това е развил забележителна многозначност при прилагателното *грозен*.

В Еркеч се регистрират всички определени и дефинирани според *Речника на българския език* семантични варианти на анализираното име, нещо рядко срещано и по принцип нетипично за диалектните езикови парадигми. И тук *грозен* означава най-често 'неприятен на външен вид' (напр.: *Какѣт ѣма с'ѣту, пусѣрн'е, грѣзну стѣн'е; Хурѣту ѣе грѣзну бес тѣб'а; Кѣкери с грѣзни дрѣхи, д'ѣули, идѣн убл'екѣт за з'ѣт', идѣн за бѣлка; Га си дурѣдѣт унѣците и сѣ хѣргѣт нѣ д'ѣду си – д'ѣдо, грѣзен сѣм. Д'ѣдо, не си грѣзен, пѣк пѣсл'е пѣк дѣдѣт нѣ мѣн'ѣ; Има тѣм п'ѣт-ш'ѣс усрѣни кук'ѣшк'ѣ, грѣзн'ѣ, с'ѣкаш ранѣлу ни ѣм дѣва. Жѣтту, мамѣл'те, цѣревицѣта сѣ ѣе ранѣлу; Ни хѣд'ѣт кѣт д'ѣн' при лихѣса да ѣа гл'ѣдат, да ни ѣа урч'ѣсѣт. И грѣзните и тѣ урч'ѣсѣт; Тѣй мѣж'ѣ ѣ б'ѣши ч'ѣрничѣк, груѣз'ѣн, пѣк т'ѣ б'ѣши тѣмб'ѣсто лиц'ѣ тѣкѣ; Из градин'ѣта гу ѣма тѣтѣла, тѣй на грѣзну мирѣш'ѣ; Крукмѣч'ѣ гѣсту, инѣ грѣзно* (Керемидчиева и др. 2012: 91)). Еркечани употребяват разглежданото прилагателно име и със значение 'страшен, ужасен' (напр.: *Има хартѣна, грѣзна рѣбуѣта, гѣт напѣл'ни да ма пукрѣй* (Керемидчиева и др. 2012: 91)), както и в смисъл на 'труднопоносим, прекомерен (в отрицателен смисъл)' (напр.: *Ѧс пѣрвѣто ми мумч'ѣ кѣт сѣ рудѣ, Ивѣн, крѣсник Ивѣнчу, нѣ н'ѣгуѣту ѣме гу избѣйѣх, ѣма и тѣй, пѣзи бѣж'ѣ, грѣзну н'ѣѣо полѣчи – утѣѣѣа да рѣжѣт дѣрѣѣ и дѣрѣуѣту гу убѣи*. (Керемидчиева и др. 2012: 91)).

За разлика както от книжовния език, така и от повечето български говори, в „еркешкия“ диалект семантичната парадигма на прилагателното име *грозен* е дори още по-богата, тѣй като се характеризира с наличието на още едно значение 'некачествен, лютив, серт — за тютюн' (напр.: *Грѣзен т'ут'ѣн'* (Керемидчиева и др. 2012: 91)). Въпреки, че архаичният говор на еркечани е неизменен обект на внимание от страна на езиковедите повече от век, тази негова лексикална особеност досега не е била споменавана. Може би причината трябва да се търси в това, че проучванията на диалекта са предимно на фонетично и фонологично равнище, като морфологичните и лексикалните му особености са само най-общо представени (вж. БДА 1966; Георгиев 1907; Кочев 2005; Милетич 1902; Милетич 1989 и др.). От публикациите през последните години (освен цитираната по-горе книга) на с. Еркеч е посветен колективни-

ят труд „On Bulgarian Dialects. The Erkec dialect“, който съдържа статии на наши и чужди учени върху някои проблеми на говора на фонетично, акцентологично, морфологично и синтактично равнище, а речниковият му състав е представен от Т. Делчева в „Toward a Lexicon of the Erkec Dialect“. Структурираният в разработката лексикален материал обаче трудно може да се нарече речник в лексикографския смисъл на думата, а самата авторка го определя като азбучен списък от думи, записани от нея по време на работа в региона на Еркеч през 1996 г. и представени в широка фонетична транскрипция и по възможност заедно с контекста, в който са възникнали (Delcheva 2004: 17). Ето защо не е учудващо, че тук прилагателното *грозен* изобщо отсъства, вероятно поради факта, че не е било регистрирано в контекст, различен от книжовния.

Както е известно, развитието на многозначност при съществуващите лексеми, успоредно със словообразуването и заемането на чужди думи, е един от начините за обогатяване на лексикалната парадигма на езика, за да може той адекватно да отговаря на нуждите на все повече усложняващото се човешко битие. От своя страна, многозначността възниква най-често на базата на метафоричен пренос на белезите на основното или някое от второстепенните значения на думата върху друго, ново понятие, което се намира във връзка или зависимост от първоначално назованото с думата понятие (Иванова-Мирчева 1979: 53–69).

Не е трудно да се определи как от първоначално означаващото единствено ‘страшен, ужасен’ прилагателно име *грозен* се е развило неговото по-ново значение ‘неприятен на външен вид’. Още в старобългарски ГРОЗА / СТРАХЪ, респ. ГРОЗЪНЪ / СТРАШЪНЪ са синоними (СР 1999: 374; СР 2009: 752; СРСБКЕ 1980: 576–577). Освен това в човешкото съзнание съществува тясна връзка между представата за страховитост и определени външни белези, по които тя се разпознава. Страшният човек например вдъхва респект с умения и сила, но най-вече с външността си, която се възприема най-напред от противника и затова трябва да е особено красноречива. Ето защо всяването на ужас в битката е една от основните причини при всички народи да се наблюдава наличието на специфични практики за украсяване на тялото и главата на воина с белези за неговата мощ. Един от тях е гримасата, която разкривява чертите на лицето и ги прави неприятни за възприемачия. Атакуващото животно също гримасничи, за да уплаши противника и да сломи съпротивата му. Наличието на тясна връзката между всяването на страх и грозотата, породена от гримасата, е причина и за широкото разпространение на значението ‘неприятен на външен вид’ на прилагателното име *грозен* в рамките на българската езикова територия, където на практика то се превръща в основно от синхронна гледна точка, докато старобългарската семантика на думата ‘всяващ страх, ужас’ отстъпва на втори план и е маркирана като остаряла според книжовната норма.

От друга страна, в българските говори (за разлика от книжовния език), въпреки наблюдавания се процес на изместване на по-старото от по-новото значение, и двете са еднакво жизнеспособни и функционални в рамките

на семантичната парадигма на прилагателното име *грозен*. Доказателство за това е фактът, че в много от диалектите имената на тежките болести, имащи често летален изход, са образувани от корена на разглежданата дума. Така например в някои говори съществителното *грозница* означава най-общо тежка болест (*Мъ фътиль грозницъ* – Видинско, Белоградчишко, Ломско; *Три годѝне, три грознице* – Царибродско, Брезнишко и др. (Арх. БДР)), докато в други това е името на треската (*Тресѐ га грозница вечѝм три мѐсеца и дѐн 'ом и нѝчом* – Трънско; *Грозница га тресѐ, грозница га испѝла; Од зеленѝшт се вѝта грозница* – Брезнишко, Царибродско; *Свѝки дѐн ме лѝви грозница* – Пиротско и др. (Арх. БДР)) или на маларията (*грозница* – Софийско, Пернишко, Монтанско и др. (Арх. БДР)), в Петричко *грозница* се нарича шарката, а в Граово – това е болест, породена от магия (Арх. БДР).

По-сложен е случаят с възникването на многозначност, наблюдаван в говора на с. Еркеч. Както вече беше споменато по-горе, тук разглежданото прилагателно име се използва и със значение ‘некачествен, лютив, серт – за тютюн’. Докато семантичната връзка между *грозен* и *некачествен* е очевидна, тъй като тютюнът с ниско качество е по-дребен, с по-тесни листа, често сгърчени или на петна, т.е. с лош външен вид, на семантично равнище отсъства всякакво припокриване, дори частично, между значенията на думите *грозен* и *лютив*, поради което в случая за синонимия не може да се говори (СРСБКЕ 1980). Въпреки това в съзнанието на носителите на говора очевидно съществува връзка, която да направи възможен подобен пренос на названието от качество на човека към качество на тютюна.

И тук на помощ идва самата дефиниция на думата, дадена в речника на с. Еркеч. За да бъдат максимално точни и коректни по отношение на семантиката на разглежданото прилагателно, авторите използват при нейното уточняване и лексемата *серт*, чието първо значение е ‘твърд, остър; строг, неотстъпчив’, диал. ‘лют, сприхав; който от малко се разлютява, ядосва; лют, бърз, зъл, върл; як, корав’ (БЕР 2002: 620; Геров 1978: 160). Поради това *серт* се определя като синоним на *лют* (СРСБКЕ 1980: 565), който се характеризира с наличието на преносни значения ‘ядовит, гневен, остър, безмилостен (за думи, реч и под.)’ и ‘свиреп, жесток’ (РБЕ 1995: 838–841). От своя страна, избухливостта, свирепостта и жестокостта са присъщи на страшния човек, което пък директно кореспондира с второто основно значение на прилагателното *грозен*, а това прави възможна връзката на семантично равнище между него и *лют*.

Що се отнася до семантичните парадигми на прилагателните имена *лют* и *лютив*, те са почти идентични, като в преките си значения думите са пълни синоними (СРСБКЕ 1980: 273). Анализираните лексеми се различават единствено по това, че първото прилагателно е развило някои преносни значения, които второто не притежава. Едно от тях е именно значението ‘свиреп, жесток’ (РБЕ 1995: 838–842). Поради изключително близката си семантика обаче разглежданите имена често се схващат от неспециалистите като форми на

една и съща дума, което позволява автоматичното пренасяне и на това значение върху *лютив* и свързването му с негово основно значение ‘който има остър, парлив вкус, мирис; лют’, определение, точно описващо свойствата на некачествения тютюн. Това, от своя страна, позволява семантичното сближаване на прилагателните *грозен* и *лютив* и прави възможен метафоричния пренос, довел до употребата на *грозен* в значение ‘некачествен, лютив, серт — за тютюн’ в говора на с. Еркеч, Поморийско.

Наличието на подобна семантика в лексикалната парадигма на този диалект, отличаваща го както от книжовния език, така и от останалите български говори, е още едно доказателство за неговата жизненост. Въпреки уникалната си архаичност и консервативност, позволили запазването на редица праславянски и старобългарски черти на всички езикови равнища, „еркешкият“ диалект не е затворена система, застинала в миналото и отмираща с течение на времето, а е жив, функционален език, който продължава да се развива и обогатява.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонова-Василева 2011:** Антонова-Василева, Л., Г. Митринов. *Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско*. София: БАН, ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“.
- Арх. БДР:** Архив за български диалектен речник към Секцията за българска диалектология и лингвистична география към ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН.
- БДА 1966:** *Български диалектен атлас. Североизточна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (Авт. колектив). София: АИ „Проф. М. Дринов“.
- БЕР 2007:** *Български етимологичен речник.* (Авт. колектив). Т. 1. София: АИ „Проф. М. Дринов“.
- БЕР 2002:** *Български етимологичен речник.* (Авт. колектив). Т. 6 (пускам – словар²). София: АИ „Проф. М. Дринов“.
- БТР 1976:** *Български тълковен речник.* (Авт. колектив). 3 изд. София: Наука и изкуство.
- Vasmer 1953:** *Russisches etymologisches Wörterbuch von Max Vasmer.* I Band. Heidelberg: Carl Winter.
- Георгиев 1907:** Георгиев, Г. Еркечаните и техният говор. // *Известия на Семинара по славянска филология*. Кн. II. София, с. 133–200.
- Геров 1975:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1. София: Български писател.
- Геров 1978:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 5. София: Български писател.
- Делчева 2004:** Delcheva, T. *Toward a Lexicon of the Erkek Dialect.* // *Bulgarian Dialects. The Erkek dialect.* eScholarshi, University of California.
- Иванова-Мирчева 1979:** Иванова-Мирчева, Д. Преносно значение на думата и преносимост на значението. // *Помагало по българска лексикология*. София: Наука и изкуство.
- Керемидчиева и др. 2012:** Керемидчиева, С., А. Кочева, Л. Василева, К. Първанов, З. Сертова, И. Гаравалова, Р. Чернева. *Еркеч – паметта на езика. Традиции и*

устойчиви тенденции в един архаичен български говор – говора на с. Еркеч (днес Козичино), Поморийско. София: Мултипринт.

Кочев 2005: Кочев, Ив. Лингвалната корелация в еркечкия говор. // *Научни изследвания в чест на проф. д-р Б. Байчев.* Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“..

Милетич 1902: Милетич, Л. *Старото население в Североизточна България.* София.

Милетич 1989: Милетич, Л. *Източнобългарските говори.* София. (превод от оригинала *Das Ostbulgarische.* Wien, 1903)

РБЕ 1995: *Речник на българския език.* (Авт. колектив). т. 8. Координатограф – Л. София: БАН.

РБЕ 2006: *Речник на българския език.* (Авт. колектив). Т. 3. Г – Деятел (второ доп. и прераб. изд.). София: АИ „Проф. М. Дринов“, ЕТ „ЕМАС“.

СРСБКЕ 1980: *Синонимен речник на съвременния български книжовен език.* (Авт. колектив). София: АИ „Проф. М. Дринов“.

СР 1999: *Старобългарски речник.* (Авт. колектив). Т. 1. София: Валентин Траянов.

Чукалов 1965: Чукалов, С. К. *Русско-болгарский словарь.* 2 изд. Москва: Советская энциклопедия.